

УДК 159.922

Н. К. Вічалковська,

О. Є. Іванашко

Received, September 27, 2013;

Revised October 3, 2013;

Accepted November 5, 2013.

ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНИХ ВІДНОСИН МІЖ СУБ'ЄКТАМИ ІНТЕГРОВАНОГО НАВЧАННЯ

У статті розглянуто основні аспекти інтегрованого навчання, визначено умови успішного процесу інтеграції дітей з обмеженими можливостями, розглянуто моделі інтегрованого навчання. Відзначено потребу й користь інтегрованої освіти, позитивний вплив інтегрованої освіти на дітей з особливостями психофізичного розвитку. Проаналізовано також психологічну характеристику суб'єктів інтегрованого навчання, вивчено взаємини дітей дошкільного та молодшого шкільного віку з ровесниками, батьками, дорослими. Слід зазначити, що взаємини між суб'єктами інтегрованої освіти визначаються залежно від їхніх цілей і потреб. Потреби можуть бути різними: самоствердження, прийняття, отримання високих оцінок, освіти, виховання позитивних якостей особистості й інше, – які визначають і ставлення до інтегрованої освіти. Однак у процесі організації інтегрованого навчання і виховання виявлено суттєві проблеми. Для успішної роботи інтегрованих класів (груп) необхідно вивчити наявні проблеми та знайти шляхи їх вирішення. Одна з головних проблем, на нашу думку, полягає в труднощах становлення позитивних відносин між різними суб'єктами інтегрованої освіти. До суб'єктів інтегрованої освіти відносимо такі: діти з особливостями психофізичного розвитку; діти, що нормально розвиваються; батьки дітей з особливостями розвитку; батьки дітей, що нормально розвиваються; педагоги, які працюють в інтегрованих класах. Труднощі становлення відносин пов'язані з тим, що цілі різних суб'єктів інтегрованого навчання істотно різняться. Для створення спеціальних класів і класів інтегрованого навчання потрібна наявність у школі кваліфікованих фахівців, необхідних умов і обладнання, які дозволяють забезпечити сприятливий режим і організувати корекційно-розвивальний навчальний процес. Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть слугувати для подальшого вдосконалення освітнього процесу в галузі інтегрованого навчання, зокрема для формування позитивних відносин між суб'єктами інтегрованого навчання.

Ключові слова: інклюзивна освіта, інтегроване навчання, діти з особливими потребами, інтеграція.

Vichalkovska N. K., Ivanashko O. Ye. The Formation of Positive Relations Between Subjects of Integrated Education. This paper reviews the main aspects of integrated education. The conditions of a successful process of children with disabilities integration are determined, models of integrated education are considered. The advantages of integrated education and positive impact of integrated education for children with special needs are marked. The authors also examined psychological characteristics of integrated education subjects, studied the relationship between pre-school and primary schoolchildren: the relationship of children with their peers, parents, adults. It should be noted that the relationship between the subjects of the integrated education is defined according to their goals and needs. There is a diversity of needs from self-affirmation, acceptance, getting high grades, education, positive personality traits training, etc. These needs determine the attitude to the integrated education. However, there may be some challenges in the process of integrated education and training. One of the main challenge is the difficulty of establishing a positive relationship between different subjects of the integrated education. The subjects of integrated education are: children with special needs, children with normal development, parents of children with special needs, parents of children with normal development, teachers who work in the integrated classes. The difficulties in establishing the relations are caused by the incoincidence of the integrated education subjects' goals. To open a special class or an integrated education class at school requires the availability of qualified professionals, necessary conditions and equipment that can provide the efficiency of education.

Keywords: inclusive education, integrated education, children with special needs, integration, socialization.

Вичалковская Н. К., Иванашко О. Е. Формирование позитивных отношений между субъектами интегрированного обучения. В статье рассмотрены основные аспекты интегрированного обучения, определены условия успешного процесса интеграции детей с ограниченными возможностями, рассмотрены модели интегрированного обучения. Отмечено необходимость и пользу интегрированного образования, положительное влияние интегрированного образования на детей с особенностями психофизического развития. Мы рассмотрели также психологическую характеристику субъектов интегрированного обучения, изучили взаимоотношения детей дошкольного и младшего школьного возраста со сверстниками, родителями, взрослыми. Следует отметить, что взаимоотношения между субъектами интегрированного образования определяются в зависимости от их целей и потребностей. Потребности могут быть разными: самоутверждение, принятие, получение высоких отметок, образования, воспитания положительных качеств личности и прочее. Эти потребности определяют и отношение к интегрированному образованию. Однако в процессе организации интегрированного обучения и воспитания выявляются существенные проблемы. Для успешной работы интегрированных классов (групп) необходимо изучить существующие проблемы и найти пути их решения. Одна из главных проблем, по нашему мнению, заключается в трудностях становления позитивных отношений между различными субъектами интегрированного образования. К субъектам интегрированного образования относятся: дети с особенностями

психофізического розвитку, нормально розвиваючіся діти, батьки дітей з особливостями розвитку, батьки нормально розвиваючихся дітей, педагоги, працюючі в інтегрованих класах. Трудності становлення відносин пов'язані з тим, що цілі різних суб'єктів інтегрованого навчання суттєво відрізняються. Для створення спеціальних класів і класів інтегрованого навчання необхідно наявність в школі кваліфікованих спеціалістів, необхідних умов і обладнання, які дозволяють забезпечити сприятливий режим і організувати корекційно-розвиваючий навчальний процес. Практична значимість дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть служити для подальшого вдосконалення освітнього процесу в області інтегрованого навчання, зокрема для формування позитивних відносин між суб'єктами інтегрованого навчання.

Ключеві слова: інклюзивне навчання, інтегроване навчання, діти з особливими потребами, інтеграція, соціалізація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Інтеграція як процес навчання дітей з обмеженими можливостями в освітніх закладах загального типу сьогодні перебуває в центрі уваги фахівців: педагогів, психологів, дефектологів. Інтегроване навчання – закономірний етап розвитку системи спеціальної освіти, що передбачає оволодіння дитиною з особливостями психофізичного розвитку загальноосвітнім стандартом в ті ж терміни (або близькі), що й діти з нормальним розвитком.

Ця форма навчання дозволяє розкритися кожному учневі за допомогою освітньої програми, яка достатньо складна, але відповідає його здібностям. Відмінною особливістю організації інтегрованого навчання і виховання є здійснення психолого-педагогічного супроводу дітей з особливостями психофізичного розвитку в умовах загальноосвітньої школи. Робота всіх фахівців повинна бути спрямована на зміцнення і збереження фізичного, психічного і морального здоров'я вихованців у групі або класі інтегрованого навчання і виховання.

Сьогодні в Україні налічується 837 315 дітей з особливостями психофізичного розвитку, 83 991 виявлено вперше в 2012–2013 році [3]. Ця статистика засвідчує те, що проблема інтегрованого навчання актуальна й вимагає докладного і глибокого вивчення. В Україні проблема інтегрованого навчання нова, маловивчена, проте є достатньо законодавчих документів, які дозволяють врегулювати таку діяльність. Виходячи з положень Наказу МОН України від 11.09.09 року №855 «План дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх закладах на

2009–2012 роки», а також із метою задоволення соціально-освітніх потреб дитини з інвалідністю, є потреба впровадити модель інклюзивної освіти в дошкільні й загальноосвітні навчальні заклади та забезпечити психолого-педагогічний і соціальний супровід дітей з особливими освітніми потребами, зокрема й інвалідів. Кількість спеціальних установ для дітей з особливостями психофізичного розвитку з кожним роком зменшується, а кількість інтегрованих класів, навпаки, зростає.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Ідея обов'язкового спільного навчання та виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку та їх однолітків, що нормально розвиваються, в одному класі (групі) належить відомому вітчизняному психологу Л. С. Виготському [1, 438–452].

Серед західноєвропейських представників, що вивчають інтегроване навчання, можна відзначити німецького вченого О. Шпека, який розглядав індивідуальну та соціальну інтеграцію дітей з обмеженими можливостями як провідну мету педагогічного супроводу. Сучасний представник педагогіки інтеграції особливих дітей у суспільство А. Хинц [6] також розглядав інтегроване навчання. Він зробив спробу знайти відмінності в поняттях «інтеграція» й «інклюзія». На його думку, інтеграція становить два різні шляхи освіти – для дітей із нормальним розвитком і дітей з обмеженими можливостями. А інклюзія ґрунтується на ідеї єдиного освітнього простору. Ця диференціація стосується як змісту, так і технологій супроводу, оцінювання просування дітей за їхніми освітніми маршрутами і виходить з позиції загальної та спеціальної педагогіки. Спільність навчання дітей знаходить своє найбільше відображення в процесах рефлексії, планування, організації певних видів діяльності в умовах їх супроводу педагогами і дефектологами.

Ця проблема широко вивчається в Росії. Серед російських дослідників відомі роботи таких, як М. І. Нікітіна, Н. М. Малофєєва, Н. Д. Шматко, М. Н. Назарова, Д. В. Зайцева, Д. В. Шамсутдинова, Л. М. Шіпіцина [2; 4; 5].

Варіативність визначень інтеграції знаходимо й у педагогіці, але всі вони дуже схожі між собою. На наш погляд, більш повне тлумачення дає М. Н. Назарова: «Термін інтеграція означає процес, результат і стан, за яких інваліди й інші члени суспільства, що мають обмежені можливості здоров'я, інтелекту, сенсорної сфери та інше, не є соціально

відокремленими або ізольованими, беручи участь у всіх видах і формах соціального життя разом і нарівні з іншими» [4, 67].

Слід зазначити, що вперше інтегровані установи з'явилися в США, а потім у Європі і зовсім недавно в нашій країні. Один із відомих європейських вчених у галузі спеціальної педагогіки О. Шпек [2] розглядає індивідуальну та соціальну інтеграцію дітей з особливими потребами як провідну мету педагогічного супроводу. В основі індивідуальної інтеграції лежить педагогічна допомога, спрямована на встановлення рівноправної взаємодії, активного контакту з навколишнім світом, а також на відновлення цілісних взаємозв'язків, які повинні стати частиною життєвого світу окремої дитини з особливими потребами. Таким чином, індивідуальна інтеграція є ні що інше як забезпечення нормального життя людини як системи, що є, в свою чергу, частиною іншої, більшої системи. Доповненням до особистої інтеграції слугує соціальна інтеграція, тобто входження особливої дитини в систему соціальних взаємозв'язків, включення в рольову систему, набуття відчуття групової та соціальної належності.

На нашу думку, зміни в галузі спеціальної освіти в нашій країні відбивають досягнення держави, що стала на шлях демократичних соціально-економічних перетворень, визначивши пріоритети нового часу, що визнають право кожної дитини на отримання освіти, адекватної її пізнавальним можливостям. Право кожної дитини на освіту закріплено в Конституції України, Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про освіту осіб з особливостями психофізичного розвитку (спеціальну освіту)» та інших законодавчих актах і нормативних документах. Зазначимо, що проблема інтеграції вимагає особливої уваги, оскільки для дітей з обмеженими можливостями дуже важливо отримати освіту, а разом із тим можливість повноцінно брати участь у житті суспільства.

Найважливіша умова інтеграції – наявність грамотної системи психолого-педагогічного супроводу суб'єктів освіти, що включає систематичне спостереження, індивідуальні програми навчання і корекції, роботу з соціальним оточенням, в яке інтегрується учень. Інтеграція дітей з особливостями психофізичного розвитку в співтовариство дітей із нормальним розвитком вимагає особливих умов, визначених особливостями їх розвитку.

На розвиткові процесів інтеграції в Україні позначилося визнання нових цінностей освіти як соціальної системи, що створює умови для розвитку людини й суспільства. Установи загальної освіти не тільки здійснюють навчання і виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку, вони покликані забезпечити їх найбільш повну соціалізацію та інтеграцію в суспільство. Інтеграція стає головним напрямом у розвитку освіти в нашій країні.

Мета статті – привернути увагу науковців, педагогів, батьків до особливостей упровадження інтегрованого навчання та визначення проблемних питань психолого-педагогічного супроводу формування позитивних відносин між суб'єктами інтегрованого навчання.

Діти з особливостями психофізичного розвитку (ОПФР) – це діти, які мають різні відхилення психічного чи фізичного плану, які зумовлюють порушення загального розвитку, що призводять до порушень життєдіяльності.

Методи та методики дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс теоретичних та емпіричних методів наукового дослідження. Розроблена анкета для батьків дітей, що нормально розвиваються, для виявлення проблем, що виникають у зв'язку з навчанням їхніх дітей в інтегрованих класах (групах). Анкета містить 4 питання. Питання 1 дозволяє дізнатися ставлення батьків до інтегрованого навчання; питання 2 та 4 розкривають, як, на думку батьків, їхні діти ставляться до навчання в інтегрованому класі (групі). Питання 3 показує проблеми, що виникають у зв'язку з відвідуванням інтегрованого класу (групи); анкета для батьків дітей з особливостями психофізичного розвитку; анкета для педагогів; соціометрія для вивчення взаємин у класі (групі).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Діти з особливостями психофізичного розвитку обмежені у своїй життєдіяльності. Вони знаходяться в ситуації соціальної ізоляції, виявляють дезадаптованість, не мають змоги навчатися, повною мірою спілкуватися, розвиватися, отримати професію. Ці обмеження не завжди пояснюються власне захворюванням дитини, часто причина ховається в її ізоляції від зовнішнього світу. Дитина може відвідувати спеціалізовані установи, але там вона не отримує того соціального досвіду, який так необхідний у самотійному житті. Цей досвід можна набути в процесі інтегрованої освіти. Інтегроване навчання передбачає надання освітніх послуг та виховання

дітей з особливостями психофізичного розвитку разом з дітьми, що нормально розвиваються в установах загальної системи освіти, які створили для спільного навчання належні умови.

Дослідження проводилося на базі середніх загальноосвітніх шкіл та дошкільних закладів м. Луцька, в яких є інтегровані класи (групи). У дослідженні взяли участь 265 осіб: 9 дітей з обмеженими можливостями, 95 дітей, що нормально розвиваються, 37 батьків дітей з обмеженими можливостями, 74 батьки дітей, що нормально розвиваються, 50 педагогів, які працюють в інтегрованих класах (групах). Для кожної категорії випробовуваних розроблено анкету, а для дослідження взаємовідносин між дітьми ми використовували соціометрію.

Унаслідок дослідження впливає, що більшість педагогів вважають досвід роботи в інтегрованих класах позитивним – 63 %, негативним – 37 % респондентів.

Більшість педагогів ЗОШ відзначають розвиток позитивних якостей у дітей – 49%. Так само вони зазначають те, що діти вчаться спілкуванню – 18%, про можливість дітей краще працювати на уроці – 16%. Про те, що в інтегрованому навчанні немає нічого позитивного, кажуть 17% респондентів. Серед позитивних сторін інтегрованого навчання для дітей із ОПФР педагоги відзначають прагнення «підтягнутись» за здоровими дітьми (25%), не відчують себе ущемленими (22%), вчаться спілкуванню (17%), також відзначають успішну соціалізацію дітей (19%). Про те, що в інтегрованому навчанні немає позитивних сторін, кажуть 17% респондентів.

Серед проблем у спілкуванні дітей, педагоги відзначають: нерозуміння – 35%, труднощі в спілкуванні – 18%, погане ставлення здорових дітей до дітей з ОПФР – 26%. Про те, що проблем немає, кажуть 21% досліджуваних.

Серед негативних сторін інтегрованого навчання респонденти відзначили те, що дітям приділяється мало уваги – 18%, стільки ж сказали, що в інтегрованому навчанні немає негативних сторін – 18%. Про те, що знижується якість освіти, кажуть 16% респондентів. До негативних сторін педагоги відносять те, що виникає непорозуміння між дітьми (6%), діти по різному засвоюють матеріал (9%), здорові діти не сприймають дітей з ОПФР як рівних (6%) і копіюють дітей з ОПФР (3%). Не змогли дати відповіді 24% досліджуваних.

Серед негативних сторін інтегрованої освіти для дітей з ОПФР педагоги відзначають відторгнення дітей з особливостями психофі-

зичного розвитку – 25 % випробовуваних, діти відчують себе неза-тишно (16 %), по різному засвоюють матеріал (16 %), відчують труднощі в соціалізації (19 %), для дітей поганий психологічний клімат (11 %), діти складно адаптуються до навчального процесу (13 %).

Більшість педагогів вважають, що діти, які нормально розви-ваються, по різному реагують на присутність у класі дітей з особ-ливостями психофізичного розвитку – 30 %. Про те, що діти реагують негативно, говорять 22 % випробовуваних, спокійно – 18 %, позитивно – 9 % респондентів. Так само педагоги відзначають байдуже ставлення (6 %), таке ж відношення як до звичайних дітей (15 %).

На думку більшості педагогів, діти з особливостями психофі-зичного розвитку в інтегрованих класах відчують себе позитивно – 51 %. Відповіді «не впевнено» дали 15 % опитаних, «збентежено» – 6 %, «не такі як усі» – 6 %. Педагоги також говорять про те, що діти, яких не дражнять, відчують себе добре – 22 %.

Деякі педагоги вважають, що батьки по різному ставляться до присутності дітей з особливостями психофізичного розвитку в класі – 22 %, а дехто з побоюванням – 17 %. Негативне ставлення до при-сутності в класі дітей з особливостями психофізичного розвитку виявлено у 27 % батьків дітей, що нормально розвиваються. Позитивне ставлення з боку батьків, на думку педагогів – 34 %.

Проаналізувавши труднощі, що виникають у педагогів під час роботи в інтегрованих класах, ми з'ясували таке: більшість педагогів серед труднощів відзначають індивідуальний підхід до дітей – 28 %, також брак часу – 19 %, труднощі в засвоєнні матеріалу дітьми – 9 %, складнощі при переключенні з одних дітей на інших – 9 %, нерозуміння – 3 %, відсутність методичного матеріалу – 13 %. Про те, що проблем не виникає, кажуть 19 % досліджуваних.

Серед труднощів у навчанні дітей педагоги відзначають брак уваги дітям з ОПФР – 27 %, також педагоги говорять про те, що проблеми дітей пов'язані з їхніми захворюваннями – 21 %, з відсутністю спеціальних програм – 3 %, з особистісними особливостями дитини – 3 %. 15 % випробовуваних не змогли дати відповіді на поставлене пи-тання. Більшість досліджуваних на питання, чи підтримали б ви інтегроване навчання чи ні, дали негативну відповідь – 39 %, позитивну – 33 % випробовуваних, вагалися 12 % досліджуваних.

Серед позитивних сторін для дітей з ОПФР педагоги виділяють невелику комплектацію груп, знаходження дітей у колективі, отримання повноцінної освіти, отримання соціального досвіду – по 5,2%. Більшість вважає, що діти з ОПФР «тягнуться» за здоровими дітьми – 32%, про успішність соціалізації говорять 26% педагогів. Про те, що діти з особливими освітніми потребами в умовах інтегрованого навчання прагнуть до розвитку, вважають 16% опитаних.

Серед труднощів, що виникають під час роботи в інтегрованих класах педагоги відзначають важку організацію праці – 17%, недолік літератури й низький самоконтроль учнів – 12% опитаних.

Більшість батьків дітей, що нормально розвиваються, позитивно ставляться до навчання їхньої дитини в інтегрованому класі – 79%. Нормально до цього ставляться 10% досліджуваних. Негативне ставлення висловили лише 3% респондентів. Більшості дітей, на думку батьків, подобається вчитися в інтегрованому класі – 86%, а не подобається – 7%. Більшість батьків відповіли, що проблем у них немає – 88%, про виникнення проблем повідомили 10% респондентів.

Більшість досліджуваних вважають, що в інтегрованому навчанні немає нічого негативного – 37%, не змогли дати відповіді на поставлене питання 26,4% опитаних. Так само до негативних сторін цього навчання педагоги віднесли негативні сторони спілкування і неприйняття батьками здорових дітей – по 10,5%.

На питання: в чому позитивні сторони інтегрованої освіти для здорових дітей, педагоги відповіли, що воно розвиває позитивні якості – 50% опитаних. Про те, що діти вчать надавати допомогу дітям з особливими потребами говорить 25% випробовуваних, 10% відзначають позитивним те, що в групі невелика кількість дітей. Трапляються відповіді про морально-етичне виховання дітей (5%), про прийняття дітей з особливими потребами (5%) і про розвиток лідерських якостей у здорових дітей (5%).

Нами вивчалось питання побажань батьків із внесення змін у процес інтегрованої освіти. Серед таких рекомендацій можна відзначити збільшення кількості фахівців для роботи з особливими дітьми – 27%, використання сучасних технологій навчання – 14%, 23% батьків хочуть отримати змогу спілкування з фахівцями. Також батьки говорять про те, що необхідно ввести більше навчальних годин (18%) і надавати більше інформації фахівцям з метою більш якісної їх роботи – 14%.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, ми розглянули основні аспекти інтегрованого навчання, визначили умови успішного процесу інтеграції дітей з обмеженими можливостями, розглянули моделі інтегрованої освіти. Потрібно відзначити необхідність інтегрованого навчання, позитивний вплив інтегрованої освіти на суспільну функціональність дітей з особливостями психофізичного розвитку. Розглянули також психологічну характеристику суб'єктів інтегрованого навчання, виявили особливості взаємин дітей з особливими освітніми потребами із ровесниками, батьками, дорослими.

Слід зазначити, що взаємини між суб'єктами інтегрованого навчання визначаються залежно від їхніх цілей і потреб. Потреби можуть бути різними: самоствердження, прийняття, отримання високих оцінок, освіти, виховання позитивних якостей особистості й ін., які визначають ставлення до інтегрованого навчання. Однак у процесі організації інтегрованого навчання і виховання виявилися суттєві проблеми. Для успішної роботи інтегрованих класів (груп) необхідно вивчити наявні проблеми та знайти шляхи їх вирішення. Одна з головних проблем, на нашу думку, полягає в труднощах становлення позитивних стосунків між суб'єктами інтегрованої освіти, до яких належать діти з особливостями психофізичного розвитку, діти, що нормально розвиваються, батьки дітей з особливостями психофізичного розвитку, батьки дітей, що нормально розвиваються, педагоги, які працюють в інтегрованих класах. Труднощі становлення відносин пов'язані з тим, що цілі різних суб'єктів інтегрованого навчання істотно різняться.

Для створення в школі класів інтегрованого навчання потрібні кваліфіковані фахівці, необхідні умови й обладнання, які дозволяють забезпечити сприятливий режим і організувати корекційно-розвивальний навчальний процес. Практична значущість дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть слугувати для подальшого вдосконалення освітнього процесу в галузі інтегрованого навчання, зокрема для формування позитивних відносин між суб'єктами інтегрованої освіти.

Література

1. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. – М. : Мысль, 1956. – С. 438–452.
Vygotsky L. Izbrannyye psihologicheskie issledovanuja / L. Vygotsky. – Moscow : Musl, 1956. – P. 438–452.

2. Нарастание дискриминации детей-инвалидов в сфере образования. Пути изменения ситуации [Электронный ресурс]. – 2010 – Режим доступа : www.osoboedetstvo.ru/fs/archives/38.html – Дата доступа : 25.11.2013.
Narastaniye diskriminatsii detei-invalidov v sfere obrazovaniya. Puti izmeneniya situatsii [Discrimination increasing of disabled children in education sphere. Ways of changing the situation] [Online]. – 2010. – Available : www.osoboedetstvo.ru/fs/archives/38.html – Accessed : 25.11.2013.
 3. Психологічна служба і ПМПК системи освіти (2012–2013 н. р.) / [Н. О. Березіна, Н. В. Лунченко, А. Г. Обухівська та ін.] – К. : Ніка-Центр, 2013. – 60 с.
Psykhologichna sluzhba i PMPK systemy osvity (2012–2013 n. r.) / [N. O. Berezina, N. V. Lunchenko, A. H. Obukhivska]. – K. : Nika-Tsentr, 2013. – 60 p.
 4. Специальная педагогика : учеб. пособие / под ред. Н. М. Назаровой. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 326 с.
Spetsialnaya pedagogika : uchebnoye posobiye [Special pedagogy. Textbook] / edit by N. M. Nazarova. – Moscow : Publishing Center «Akademiya», 2000. – 326 p.
 5. Шматко Н. Д. Для кого может быть эффективным интегрированное обучение / Н. Д. Шматко // Дефектология. – 1999. – № 1. – С. 41–46.
Shmatko N. D. Dlia kogo mozhet byt effektivnym integrirovannoye obucheniye [For whom may be effective an integrated education] / N. D. Shmatko // Defectology. – 1999. – No 1. – P. 41–46.
- Children with Disabilities^ Russian version / ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. – 2007. – Режим доступа : http://www.unicef.org/ceecis/media_3021.html – Accessed : 12.10.2013.